

Intelektinio kapitalo kaita: sąvoka, tyrimai ir politikos modelių kūrimas

MEILUTĖ TALJŪNAITĖ

Lietuvos socialinių tyrimų centras, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: meile.taljun@gmail.com

Straipsnyje bandoma susieti du aktualius šių dienų reiškinius: intelektinį kapitalą (šios sąvokos apibrėžimus, dėmenis bei matavimus, besiklostančius vadybos moksle) bei „protų nutekėjimą“ (aukštos kvalifikacijos specialistų mobilumo kontekste). Besiformuojanti sociologinė tradicija abiem reiškiniams suteikia tarptautinį, arba šalių konkurencingumo, kontekstą, skatindama tam tikrų konkrečių empirinių tyrimų kryptį. Keliamas klausimas apie kuriamą šalies politikos modelį aukštos kvalifikacijos specialistų atžvilgiu (pasirinktus politinius tikslus ir prioritetus).

Raktažodžiai: intelektinis kapitalas, „protų kaita“, aukštos kvalifikacijos specialistų mobilumas

ĮVADAS

Spartėjant globalizacijos tempui ir didėjant aukštos kvalifikacijos specialistų paklausai, vis aštrėja pasaulinė konkurencija dėl kvalifikuotos darbo jėgos / tyrėjų. ES ieško naujų ir patrauklių aukštos kvalifikacijos specialistų / tyrėjų karjeros planavimo alternatyvų ir imasi įvairių priemonių, kurios į MTEP sektorių ir verslą sugrąžintų ir pritrauktų daugiau kvalifikuotų specialistų ne tik iš savos šalies, bet ir iš kitų pasaulio regionų. Tarptautinė dimensija versle bei moksle tampa dabartinio pasaulio aksioma.

„Intelektinį mobilumą“ tiesiogiai skatina abipusis šalių diplomų pripažinimas bei socialinių garantijų užtikrinimas ar perkėlimas. Verslui ima trūkti aukštos kvalifikacijos darbuotojų. Kita vertus, egzistuoja ir per didelės kvalifikacijos bei išsilavinimo problema. Aukštos kvalifikacijos specialistai ar mokslo laipsnį turintys asmenys ne visada gali suderinti mokslinius ir komercinius interesus, daugelyje tyrimų teigiama, kad šie asmenys dažnai turi rinktis tam tikrą karjeros modelį. Mokslo ir tyrimų sektoriuje atsiranda „žinių perteklius“ ir finansinio kapitalo stygius, verslo sektoriuje lėtėja plėtra, mažėja konkurencingumas ir prisitaikymo prie pokyčių ir naujovių gebėjimai.

Europos Sąjungos Lisabonos strategijos tikslai siejasi su žinių ir išradimų komercializavimu, kuris prisideda prie siekio tapti labiausiai konkurencinga ekonomika pasaulyje. Verslininko ir mokslininko pozicijų inovacijos procese tyrimų svarba grindžiama tuo, kad mokslo ir išradymo rezultatų panaudojimas verslo reikmėms yra daugiapakopis procesas, prasidedantis norimos sukurti technologijos koncepcijos generavimu ir besibaigiantis išvystytos naujovės – inovacijos proceso rezultato – pelningu įvedimu į rinką, kuriam būtina žinių ir gebėjimų sąveika.

Siekiant užtikrinti pakankamus kvalifikuotus žmogiškuosius išteklius Europos mokslinių tyrimų erdvei, 2005 m. spalio 12 d. priimta ES Tarybos direktyva 2005/71/EB **dėl konkrečios įleidimo trečiųjų šalių piliečiams atvykti mokslinių tyrimų tikslams tvarkos** (OL 2005, L 289: 15), kuria numatomos lengvesnės imigracijos procedūros tyrėjams iš trečiųjų

šalių. 2008 m. gegužės 23 d. Europos Komisija priėmė komunikatą „Geresnės karjeros ir judrumo galimybės. Mokslo darbuotojams skirta Europos partnerystė“, kuriame nurodytos esamos žmogiškųjų išteklių problemos ES MTEP sektoriuje ir pasiūlyta ES valstybėms narėms sukurti partnerystę, kuri užtikrintų pakankamą mokslo darbuotojų kiekį. Šiame komunikate pabrėžiama, kad, siekiant išlaikyti Europoje talentingiausius mokslo darbuotojus ir pritraukti naujų, būtina laikytis subalansuoto požiūrio, kuris visiems ES šalių mokslo darbuotojams užtikrintų deramą mokymąsi bei patrauklias karjeros galimybes ir panaikintų jų mobilumo kliūtis. Komunikatas mokslo darbuotojais įvardija labai platų spektrą dirbančiųjų MTEP sektoriuje – nuo universitetų dėstytojų ir mokslininkų, didelėse mokslinių tyrimų infrastruktūrose atliekančių ilgalaikius fundamentinius mokslinius tyrimus, iki konkrečių misijų vykdančių valstybinių laboratorijų darbuotojų, nuo įmonių darbuotojų, vykdančių į rinką orientuotus eksperimentinės plėtros darbus, iki aukštųjų technologijų įmonių sektoriaus mažų ir vidutinių įmonių darbuotojų, kurių darbas susijęs su technologijų taikymu ar produktų bei procesų inovacijomis.

Apibendrinant skirtingų autorių išvalgas, įvairių tyrimų bei statistikos šaltinių duomenis, visą europinį kontekstą apie migraciją galima suskirstyti į tris tarpusavyje susijusius probleminius pjūvius (Portes 2009; *The Global Competition* 2008; Swain 2007; Iredale 2001):

1. *Demografinis spaudimas* – mažėjantis gyventojų skaičius, gyventojų senėjimas, mažas gimstamumas, – visa tai kelia įtampą pensijų ir socialinių išmokų sistemose;

2. *Ekonominis spaudimas* – kvalifikuotų ir nekvalifikuotų imigrantų atnešama nauda ir sukuriamą pridėtinę vertę;

3. *Politinis spaudimas* – rizika, susijusi su imigrantų integracija (kultūrinės vertybės, teisės ir laisvės, dalyvavimas visuomenėje, pilietybė ir natūralizacija).

Tyrimo „Lietuvos mokslininkų gebėjimų ugdymas Lietuvai integruojantis į Europos Sąjungos mokslo infrastruktūrą“ duomenimis, Lietuvos mokslo atsilikimą nuo ES šalių senbuvų mokslininkai sieja su objektyviomis, jų manymu, Lietuvos sąlygomis, daugiausia priklausomomis nuo šalies mokslo politikos, mažiau – su subjektyviais, nuo pačių mokslininkų priklausomais veiksniais ar priežastimis. Tarp atsilikimo priežasčių vyrauja menkas mokslininkų darbo apmokėjimas, verčiantis mokslininkus daug dirbti papildomai, taip pat bloga įstatyminė ir materialinė bazė. Svarbiausi subjektyvūs veiksniai: per menkas mokslininkų aktyvumas bei užsienio kalbų mokėjimas; kūrybos neskatinančios atmosferos vyravimas, kuris susijęs ir su mokslo vadyba (Lietuvos mokslininkų gebėjimų 2008).

Aktualus uždavinys Lietuvai – sugrąžinti dirbi į Lietuvą išvykusius tyrėjus, dirbančius užsienyje mokslinį tiriamąjį darbą. Švietimo ir mokslo ministras 2008 m. lapkričio 20 d. įsakymu Nr. ISAK-3207 patvirtino Protų susigrąžinimo ir pritraukimo programą, kuri numato priemones, skatinančias tyrėjų grįžimą į Lietuvą, taip pat parengti siūlymus atsakingoms valstybės institucijoms dėl teisės aktų, susijusių su vizų išdavimu ir leidimais gyventi ir įsidarbinti tyrėjams Lietuvoje, tobulinimo.

Inovacijų bei technologijų diegimas didina mobilios ir greitai prisitaikančios prie gamybos pokyčių darbo jėgos poreikį. Globalios rinkos sąlygomis klausiama, kaip suderinti darbo rinkos lankstumą su efektyvia socialine politika, lankščia sauga, t. y. kaip užtikrinti aukštą ekonomikos augimą ir sudaryti palankias sąlygas darbdaviams globalios konkurencijos sąlygomis diegti į gamybą naujoves ir kartu garantuoti socialinį saugumą darbuotojams taikant aktyvias darbo rinkos priemones. 2010 m. kovo 5 d. Europos Komisijos komisarė Maire Geoghegan-Quinn, tapusi atsakinga už tyrimus, inovacijas bei mokslą, paskelbė šūkį „i-conomy“ 2020 m. link kaip vieną iš Europos inovatyvios ekonomikos pažangos rodiklių, grįstą mokslo žiniomis.

Europos Sąjunga šiuo metu ypač propaguoja mokymosi visą gyvenimą idėją, socialinio dialogo stiprinimą, aktyvių darbo rinkos priemonių diegimą, modernios gerovės valstybės kūrimą, kuri akcentuoja aktyvaciją vietoj išmokų.

Mokslinėje literatūroje galime rasti nemažai įrodymų, kad neužtenka tik inicijuoti ir įgyvendinti grįžtamąją migraciją – svarbu nustatyti gilumines „kokybines“ emigracijos ir sugrįžimo priežastis. Apžvelgus vykdomas protų susigrąžinimo programas, matyti, kad šios iniciatyvos yra efektyvios tik tuomet, kada valstybė turi vieningą, tačiau skirtingiems migracijos tipams ir grupėms „žmonių“ diferencijuotą strategiją, suderintą su ekonominės ir socialinės politikos tikslais. Būtent todėl kai kurios šalys ilgainiui tapo protų traukos šalimis.

Įvertinus statistinius duomenis, apibendrinimai apie kiekvieną šalį gali būti labai skirtingi, nes protų apytaka yra kompleksinis reiškinys, todėl jo nekonceptualizavus šalių lyginamoji analizė yra neįmanoma. Šiandien ES laisvo asmenų judėjimo kontekste dar aiškiai nesusitarta, ką vadinti „protų apytaka, arba cirkuliacija“, todėl kai kurių šalių apžvalga yra gana išsami, kitų – labai glausta.

Moksliniais tyrimais siekiama sukurti ir pagrįsti intelektinio kapitalo tyrimo strategiją, kuri atskleistų prieštaravimus tarp žiniomis grįstos visuomenės formavimosi, aukštos kvalifikacijos specialistų karjeros ir jų įsitraukimo į verslo plėtrą europeizacijos bei globalizacijos kontekste. Tam reikia pateikti empiriniais duomenimis paremtą šalies intelektinio kapitalo formavimo ir išsaugojimo strategiją bei modelius atsižvelgiant į tai, kaip į šią plėtrą įsitraukia skirtingos socialinės grupės.

INTELEKTINIO KAPITALO SAMPRATA

Socialinių mokslų kontekste nėra susitarta dėl bendro intelektinio kapitalo apibrėžimo, nes „intelektinio kapitalo“ termino formavimosi pradžia siejama tik su 1990 m. ir juo apibūdinamas nematerialusis turtas. Intelektinio kapitalo sąvoka dažniausiai vartojama ekonomikos, vadybos, teisės ir sociologijos mokslų kontekste, todėl yra galimos įvairios jos interpretacijos.

Vadybos specialistės (Palumickaitė, Matuzevičiūtė 2007: 206) pažymi mažiausiai tris elementus, kurie kartojami intelektinio kapitalo apibrėžimuose: „nematerialumą, žinias, kurios kuria vertę, bei praktikos įtaką“, o nusakydamos intelektinio kapitalo bendrus dėmenis vardija: „žinias (tiek išdėstytas, tiek numanomas); žinių keitimosi procesus; produktus, gautus besikeičiant žiniomis“. Autorės pastebi, kad skiriasi intelektinio kapitalo apibrėžimų turinys ir sudarymo principai.

Kiti Lietuvos autoriai (Mikulėnienė, Jucevičius 2000: 65–76) organizacijos intelektinio kapitalo tyrimuose dėmesį skiria darbuotojų kapitalo transformavimui į intelektinį turtą ir nuosavybę, pabrėždami, kad intelektinį kapitalą sudaro darbuotojų kapitalas, struktūrinis kapitalas ir santykių kapitalas. Tai plėtojama L. Užienės bei J. D. Staliūnienės darbe (2009: 123–131), kuriame tiriamos intelektinio kapitalo audito kategorijos formavimosi prielaidos, išskiriami intelektinio kapitalo vidaus ir išorės audito požymiai.

Įvairių mokslų atstovai siekia suformuoti intelektinio kapitalo sampratos dėmenis ir iširti jo vaidmenį studijų procesui, mokslo vystymuisi, mokslo ir verslo darniai plėtrai. Sociologijos požiūriu svarbus pastebėjimas, kad intelektinis kapitalas apima tris skirtingus lygius: individualų, organizacinį bei nacionalinį (nacionalinio konkurencingumo). Būtent šalies lygmuo formuojasi kaip sociologinio pažinimo tradicija, pastaruoju metu siejanti intelektinio kapitalo „išsaugojimo“ ir „protų nutekėjimo“ problematiką. Vakarų mokslininkai (Munk 2009: 5), tirdami tarptautinės sąveikos procesus, įtraukia „informacinio kapitalo“ terminą, kurį visų pirma sieja su akademinio kapitalu (ar pripažintu simboliniu kapitalu). Stengiamasi

naujai apibrėžti (peržiūrėti) „intelektualų“ sąvoką (Connell 2010: 5) kaip tam tikros socialinės grupės, besiformuojančios į priešakinę „naują klasę“, kultūrinių ar net politinių procesų socialinį veikėją. R. Connell ir J. Crawford (2010: 187), tirdami „intelektualią darbo jėgą“, skiria tris darbo proceso dimensijas: technologinius ryšius, autonomiją bei dalyvavimą (įsitraukimą) organizacijoje.

Pastebima, kad dauguma tyrimų, publikacijų ir statistinių duomenų šaltinių nenubrėžia aiškios skiriamosios kreivės tarp paprastų ir kvalifikuotų migrantų. Vertinant pagal statistinius kiekybinius kriterijus, „protų nutekėjimas“ pasaulinės migracijos diskurse dažnai vadinamas „savotiška pilkaja zona“, nes sudaro sąlyginai nedidelį emigracijos procentą (Lietuvių emigracija 2005: 21).

1997 m. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (OECD) pranešime apie aukštos kvalifikacijos žmonių mobilumą išskiriamos kitos svarbios sąvokos, susijusios su „protų nutekėjimu“:

- „Keitimasis protais“ (angl. *brain exchange*) tarp išvykimo šalies ir priimančios šalies reiškia kompetencijos judėjimą dviem kryptimis.
- Tuomet, kai aiškiai vyrauja viena judėjimo kryptis, vartojami terminai „protų įgijimas“ (angl. *brain gain*) ir „protų nutekėjimas“.
- Terminas „protų nuostolis“ (angl. *brain waste*) apibūdina kvalifikacijos praradimą, kai aukštos kvalifikacijos darbuotojai migruoja, pasirinkdami tas užimtumo formas, kurioms nereikia patirties ir įgūdžių, įgytų ankstesniame darbe” (Lietuvių emigracija 2005: 18).
- „Protų apytakos“ (angl. *brain circulation*) sąvoka įvardija ciklą: asmens mokymąsi užsienyje – darbą užsienyje – grįžimą namo (siekiant pasinaudoti gimtosios šalies teikiama galimybėmis) (Jucevičienė 2002). Tyrėjai yra linkę daryti prielaidą, kad tokia „apytaka“ ateityje turėtų didėti, ypač jei ekonomikos skirtumai tarp šalių mažės.

Apibendrinant galima pateikti tam tikrą seką:

Protų apytaka (cirkuliacija) → Keitimasis protais → Protų įgijimas → Protų nutekėjimas → Protų nuostolis

Šalies intelektinių išteklių valdymo problema ir tikslas – pakeisti šių procesų kryptį, nes tai vers daryti didėjantis studijų ir mokslo tarptautiškumas. Vienas iš būdų – mokslininkų inovatyvių sprendimų įgyvendinimo ir nesėkmių kompensavimo sistemos sukūrimas.

INTELEKTINIO KAPITALO TYRIMAI LIETUVOJE

„Protų nutekėjimo“ fenomenas buvo pradėtas tyrinėti apie 1960 m. kvalifikuotos darbo jėgos migracijos iš besivystančių pasaulio šalių (daugiausia Indijos) kontekste (Carrington, Detragiache 1998). Remdamiesi savo ir kitų autorių ankstesniais tyrinėjimais jie pristatė „protų nutekėjimo“ poveikio šalies vystymuisi, švietimui, gėrybių paskirstymui ir bendrai gerovei modelį. Cervantes ir Guellec (2002) globaliu aspektu analizavo „protų nutekėjimo“ reiškinį Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijai priklausančiose valstybėse. Docquier ir Marfouk (2004), dalyvaudami Pasaulio banko finansuojamame projekte ir remdamiesi skirtingais statistinių duomenų šaltiniais, siekė kiekybiškai įvertinti 1990–2000 m. kvalifikuotų darbuotojų migraciją 170–190-ye išsivysčiusių bei besivystančių šalių ir sukurti didelę tarptautinę „nutekėjusių protų“ duomenų bazę.

Pirmieji tyrimai Lietuvoje buvo tiesiogiai susiję su „protų nutekėjimu“ ir jo įvaldymo paieška. Žiūrint retrospektyviai, „protų nutekėjimo“ reiškinio tyrimo pradžia Lietuvoje galima laikyti 1995 m. Lietuvos filosofijos ir sociologijos institute atliktą Lietuvos mokslininkų

mobilitumo tyrimą kaip dalį jungtinio tarptautinio projekto, vykusio dešimtyje Vidurio ir Rytų Europos šalių, kurį inicijavo ir finansavo Europos Komisija (Stankūnienė 1996). Šiame tyrime mokslininkų bei aukštos kvalifikacijos darbuotojų emigracija ir potencialus „protų nutekėjimas“ įvardijami kaip veiksniai, apsunkinantys intelektualinio mokslo potencialo plėtrą. P. Jucevičienės (2002) tyrime „Protų nutekėjimo reiškinys ir jo atspindžio Lietuvos intelektualiniame kapitale bruožai: žvalgomas tyrimas“ intelektualinio kapitalo sąvoka vartojama „protų cirkuliacijos“, „protų nutekėjimo“ mobilumo ir migracijos kontekste, tačiau autorė šios sąvokos išsamiai neanalizuoja ir nepateikia galimų jos interpretacijų, nors tyrime konstatuota, kad dėl „protų nutekėjimo“ fenomeno mažėja šalies intelektualinis kapitalas. Iki Lietuvos narystės Europos Sąjungoje (ir Lietuvai įstojus) paskelbta ir daugiau darbų: Kazlauskienė (2002) nagrinėjo „protų nutekėjimą“ ir darbo jėgos migraciją, Čiurlionytė, Mikulionienė, Sipavičienė (1996) tyrė potencialią Lietuvos mokslininkų migraciją, Sližys ir Stankūnienė (1996) analizavo pereinamojo laikotarpio pasikeitimus Lietuvos moksle. Galima tvirtinti, kad nei pastarasis, nei kuris kitas paskelbtas tyrimas neturėjo poveikio asmenims, priimantiems politinius sprendimus, – 2002 m. prie Švietimo ir mokslo ministerijos buvo sudaryta darbo grupė, kuriai pavesta parengti „protų sugražinimo“ programą. Analizuojant tyrimų, publikacijų bei kitų informacijos šaltinių medžiagą pastebėta, kad Lietuvoje intelektualinio kapitalo mobilumo / migracijos problematika mažai ištirta – šis reiškinys dažniausiai suprantamas kaip ekonominės migracijos elementas ir kaip grėsmė Lietuvos intelektualiam kapitalui. Daugelyje publikacijų dažnai tik konstatuojama, kad šalyje yra didelis „protų nutekėjimas“ ir kad jį sunku išmatuoti kiekybiškai, o kokybiniai vertinimai paremti žiniasklaidos spekuliacijomis. Oficialiosios statistikos duomenys atspindi bendrą tendenciją: iš šalies išvyko daugiau gyventojų, negu į ją atvyko. Duomenys apie išvykusių ar cirkuliuojančių asmenų išsilavinimą bei profesinę kvalifikaciją yra pavieniai.

Lietuvos mokslininkų mobilumo centro tinklalapyje (<http://www.euraxess.lt/content/ekspertiniai-tyrimai.php>) pateikiami naujausi atlikti tyrimai:

- „**Lietuvos mokslininkų ir tyrėjų mobilumas**“ (V. Leonavičius, G. Merkys 2010) – čia pateikiama Europos Komisijos iniciatyvų, skirtų mokslininkų ir tyrėjų mobilumui skatinti, taip pat mokslininkų bei tyrėjų mobilumo užsienio ir Lietuvos tyrimų apžvalga; nustatyti mokslininkų ir tyrėjų mobilumo stebėsenos kriterijai ir rodikliai.
- „**Tyrėjų mobilumas ir jo socialiniai aspektai**“ (M. Taljūnaitė, D. Gumbrevičiūtė-Kuzminskienė, L. Labanauskas 2009) – nagrinėjama esama situacija Lietuvoje ir atskleidžiami teisinės sistemos trūkumai, kurie sudaro kliūtis tyrėjų, ypač doktorantų ir mokslininkų, mobilumui, susijusias su vizų ir leidimų dirbti bei gyventi Lietuvoje reglamentavimu, socialinėmis teisėmis ir garantijomis tyrėjams ir jų šeimų nariams (http://www.smm.lt/smt/docs/eksp_stud/Socialiniai%20tyreju%20mobilumo%20aspektai_ataskaita.pdf).
- „**Mokslininkų socialinės garantijos**“ (vadovas R. Lazutka 2008) – aptariama, kokios darbo sąlygos ir garantijos užtikrintų sėkmingą akademinę veiklą, mokslo ir studijų kokybę. Teigiama, kad mokslininko profesija praranda savo būdingus bruožus, o pokyčiai apibūdinami tokiais žodžiais kaip nuosmukis, erozija ar deprofesionalizacija. Daugelyje šalių yra pripažįstama, kad mokslininko profesija prarado savo aukštą rangą kitų profesijų kontekste, kad santykinai sumažėjo mokslo darbuotojų pajamos, kad jauniems žmonėms mokslininko karjera tampa nebepatraukli. Kita vertus, pripažįstama, kad tarp mokslininkams užtikrinamų darbo sąlygų, socialinių garantijų ir jų pasiektų darbo rezultatų egzistuoja tiesioginis ryšys (http://www.smm.lt/smt/eksp_stud/index.htm).

INTELEKTINIO KAPITALO FORMAVIMO POLITIKOS MODELIAI: POLITIKOS BRUOŽAI IR TYRĖJŲ MOBILUMO STRATEGIJOS

Sudarant tyrėjų mobilumo strategijas pagal atskiras šalis, pirmasis įspūdis – kiek šalių, tiek ir strategijų. Todėl palyginamieji įvairių šalių tyrimai ir tarptautinių institucijų pastangos sukurti bendras taisykles bei procedūras aukštos kvalifikacijos specialistų judrumui tarp šalių leidžia tiek išryškinti mobilumo strategijų kūrimo principus, tiek grupuoti atskiras šalis.

Perkeliant konkrečią direktyvą ar vertinant valstybės tyrėjų mobilumą skatinančios politikos veiksmingumą tenka rinktis, kieno požiūriu bus vadovaujama: savos (priimančios kitų šalių tyrėjus) ar tyrėjų kilmės šalies interesais. Jeigu apie priimančią šalį yra teigiama, kad priimdama aukštos kvalifikacijos darbuotojus bei tyrėjus (kaip dalį tokios darbo jėgos) šalis turi galimybę kompensuoti savo darbo jėgos trūkumą, didinti specialistų gebėjimus, produktyvumą, užtikrinti ekonominį augimą ar sutaupyti išlaidas išsimokslinimui, tai mobilių tyrėjų kilmės šalies atžvilgiu konstatuojama, kad ji netenka savo kvalifikuotų darbuotojų, kalbama apie „protų nutekėjimą“.

Išsivysčiusios šalys siekia užtikrinti šalies plėtrą, todėl, pasitelkusios įvairias programas ir iniciatyvas, kviečia mažiau išvystytų užsienio šalių tyrėjus; tai ypač būdinga sveikatos priežiūros ir IT sektoriams. Bendriausi tyrėjų mobilumą skatinančios politikos tikslai yra trejopi:

- reaguoti į to laikotarpio darbo jėgos (specialistų) trūkumą;
- didinti žmogiškąjį kapitalą šalyje;
- skatinti žinių apyvartą bei inovacijas.

Pagrindiniais socialiniais veikėjais tampa abiejų šalių (mobilių aukštos kvalifikacijos specialistų / tyrėjų kilmės šalies bei juos priimančios šalies) vyriausybės, darbdaviai, specialistai.

Aukštos kvalifikacijos specialistų / tyrėjų mobilumą skatinanti politika skirsis priklausomai nuo to, ar siekiama užtikrinti tik laikiną tyrėjų buvimą priimančioje šalyje (Europos šalyse), ar jų nuolatinį gyvenimą (Australijoje bei Kanadoje). Šiandien (pagal 2000–2006 m. duomenis) vertinant šalies tyrėjų mobilumo strategijos būklę žiūrима (remiamasi OECD 2008):

Pirma, ar yra ir kokia strategija šalyje vadovaujama *skatinant* aukštos kvalifikacijos specialistų / tyrėjų mobilumą; ar šalis yra priėmusi specialiąją programą ir kokiam laikotarpiui? Dažniausiai beveik visose šalyse yra strateginės tyrėjų skatinimo ar pritraukimo programos (Jungtinėje Karalystėje, Austrijoje, Kanadoje mobilumas traktuojamas kaip pagrindinis nacionalinės strategijos veiksnys siekiant padaryti šalį viena patraukliausių mokslininkams bei tyrėjams ir taip sukuriant inovatyvią bei konkurencingą šalies ekonomiką; Čekijoje, Suomijoje, Japonijoje prioritetas teikiamas Azijos šalių bendradarbiavimui; Nyderlanduose, Naujoje Zelandijoje ar Pietų Afrikoje – universitetų internacionalizavimui). Kaip neturinčios specialių strateginių programų minimos Šveicarija bei Norvegija, nors pažymima pastarosios orientacija į mokslinių tyrimų bei tarptautinių tyrimų programų tarptautiškumo didinimą, kurių centre yra mobilumas. Atskirai išryškinamos Europos Komisijos iniciatyvos bei keletas direktyvų, pvz., strategija plėtoti atvirą, transeuropinę darbo rinką tyrėjams COM(2001)331 (20/6/2001).

Ar Lietuvoje galime išskirti specifinę strategiją, *skatinančią* tyrėjų mobilumą? Ją iš dalies atitiktų *Nacionalinė Lisabonos strategijos įgyvendinimo programa*, patvirtinta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. lapkričio 22 d. nutarimu Nr. 1270, kurioje numatytos dvi priemonės: 1) sudaryti tyrėjų mobilumo tarp valstybinių bei nevalstybinių mokslinio tyrimų įstaigų sąlygas išlaikant vienodą tyrėjų statusą ir 2) parengti teisinę bazę ir numatyti paramos priemonės „pumpurinėms“ (mokslo ir mokslinių tyrimų įstaigų padalinių ar tyrėjų grupių pagrindu besikuriančioms) įmonėms.

Tektų pažymėti ir *tyrėjų karjeros programą* (patvirtintą 2007 m. gruodžio 3 d. ŠMM įsakymu Nr. 2335: http://www.smm.lt/es_parama/docs/pasirengimas/tkp%20santrauka%200621.pdf), kurioje numatyti:

- dovanojimo aktai tarptautinio lygio mokslininkams,
- iš užsienio grįžtančių Lietuvos mokslininkų reintegracijos rėmimas,
- podoktorantūrinės stažuotės,
- studentų mokslinių darbų skatinimas,
- valstybės pagalba įdarbinant mokslininkus įmonėse,
- mokslininkų bei kitų tyrėjų kvalifikacijos ir kompetencijos tobulinimas pagal atitinkamos mokslo srities reikalavimus,
- mokslininkų ir kitų tyrėjų kvalifikacijos ir kompetencijos tobulinimas pagal pagrindinius gebėjimus.

Antra, ar yra sukurtas *internetinis tinklalapis ar organizacija, pateikianti informaciją*, būtiną mokslininkų bei tyrėjų mobilumui. Šalių, kurios jų neturi, skaičius ženkliai išauga, lyginant su skatinimo priemonėmis (tarp jų pateko net Kanada, Japonija ir Naujoji Zelandija). Kai kurios šalys juos yra sukūrusios, pvz., Norvegijos tyrėjų mobilumo portalas: www.eracareers.no, Pietų Afrikos nacionalinio mokslo fondo (*National Research Foundation – NRF*): www.nrf.ac.za/sarchi/, Šveicarijos mokslo, tyrimų bei inovacijų portalas: www.myscience.ch, Jungtinės Karalystės: www.britishcouncil.org/eu.mobility ir t. t. Kaip Europos Komisijos portalas nurodomas EURAXESS portalas: http://ec.europa.eu/eracareers/index_en.cfm

Trečia, ar Lietuvoje yra sukurtas *internetinis tinklalapis, pateikiantis informaciją*, būtiną mokslininkų bei tyrėjų mobilumui? Lietuvoje yra <http://www.euraxess.lt/index.php> bei <http://www.inovacijos.lt/index.php?-1745472686> portalai, kuriuose pateikiami Lietuvos mokslo institucijų ir jų atliekamų tyrimų aprašymai. Informacija apima gamtos mokslų ir techninės krypties mokslinių tyrimų įstaigas.

Ketvirta, *diasporos strategijos* buvimas – ieškoma akademiinių bendruomenių saitų. Jų nepatekusių ar neišskyrusių šalių skaičius dar labiau išauga. Kaip išimtis norėtųsi pažymėti Austrijos mokslininkus (*Office of Science and Technology* (OST): www.ostina.org/content/view/7/26), taip pat Belgijos, Korėjos, Pietų Afrikos, ypač Šveicarijos, sukūrusius Talentų (ar lietuviškojo mokslo potencialo atitikmenį?) duomenų bazę: www.swisstalents.org, Europos Komisijos iniciatyvą: <http://cordis.europa.eu/eralink/>. Čia dar priskirtume Europos mokslininkų portalą (*European Platform of Women Scientists* (EPWS): www.epws.org).

Ar galime teigti, kad Lietuvoje turime tam tikrą diasporos strategiją? Greičiau „ne“, nors yra pavienių bandymų, pvz., „protų susigrąžinimo“ programa ar Tyrėjų karjeros programa, kurioje numatyti apdovanojimai tarptautinio lygio mokslininkams bei iš užsienio grįžtančių Lietuvos mokslininkų reintegracijos rėmimas. Ar galėtų Lietuvos mokslininkų sąjunga tapti pagrindiniu „socialiniu veikėju“ – diskutuotinas klausimas.

Apibendrinant galima teigti, kad tyrėjų mobilumo politika bei šalies strategija labai priklauso nuo to, ar toje šalyje yra *pakankamai diferencijuota migracijos politika*, kuri būtų orientuota į atskiras socialines grupes, tarp jų ir į mokslininkų bei tyrėjų mobilumą. Vienu šios migracijos politikos rodikliu yra specialios vizos tyrėjams. Kita vertus, tai atspindi tyrėjų mobilumą skatinančios priemonės: neformalios kaip Suomijoje, kurios remiasi imigracijos tarnybos bei aukštojo mokslo institucijų bendradarbiavimu, Naujoje Zelandijoje sudaromas paklausių (trūkstančių) profesijų sąrašas, Norvegijoje taikomos lengvesnės šeimų susijungimo procedūros, Jungtinėje Karalystėje iš atskirų studentų grupių nereikalaujama leidimo dirbti.

Atskiros šalys labiausiai skiriasi pagal tai, kokias *specialias programas* jos yra sukūrusios, siekdamos pritraukti aukštos kvalifikacijos trečiųjų šalių piliečius, o bendrumo paeiškos vis dar labai sudėtingos (žr. *European Migration Network...* 2007: 17–18). Dauguma programų nėra specialiai orientuotos į aukštos kvalifikacijos specialistus, išimtį sudaro Jungtinė Karalystė, turinti specifinę Aukštos kvalifikacijos migrantų programą (*specific Highly Skilled Migrant Programme* – HSMP). Jeigu bendras įvairių šalių pastangų bruožas – siekis užpildyti tam tikras darbo rinkos nišas, tai Jungtinės Karalystės HSMP programa vertinama kaip labai lanksti: migrantai, atvykę pagal šią programą, gali dirbti bet kurioje srityje (netgi būti savarankiškais darbuotojais). Jie nepraranda leidimo gyventi nesėkmės atveju. Tačiau norintys atvykti pagal šią programą turi surinkti 75 balus, o vertinimas grindžiamas ankstesnio uždarbio dydžiu, turima kvalifikacija, patirtimi Jungtinėse Karalystėse bei amžiumi. Jeigu pareiškėjas yra įgijęs magistro laipsnį vienoje iš 50 geriausių pasaulio aukštųjų mokyklų, jis automatiškai gauna tuos minėtus 75 balus, išlieka tik anglų kalbos žinių reikalavimas.

Nors intelektualinė migracija daugiau susijusi su ekonominiu ir politiniu dėmeniu, ji turi ir netiesioginį poveikį demografiniai situacijai: ekonominis kapitalas, inovacijos ir visuomenės pažanga, kurią sukuria investicijos į mokslo ir technologijų infrastruktūrą, kuria ne tik šalies, kurioje „gera gyventi“, įvaizdį, bet pritraukia finansinį kapitalą ir kuria darbo vietas.

Tiek Lietuvos, tiek tarptautiniame kontekste išsiskiria trys požiūriai į migracijos reguliavimą (Ushkalov, Malakha 2001):

1) aktyvaus reguliavimo modelis, kai valstybė aktyviai reguliuoja migracijos srautus, panaudodama tam administracines, teisines ir ekonomines priemones;

2) liberalus (nesikišimo) modelis, kai valstybė neturi teisių reguliuoti migracijos procesų, nes toks reguliavimas gali pažeisti pagrindines žmogaus teises ir laisves;

3) požiūrio į ateitį koncepcija, kai pabrėžiama, kad migracija yra ne vienos valstybės reikalas, todėl būtini viršnacionalinio lygio sprendimai, o tam reikia daug laiko.

Kiekvienos šalies migracijos istorija bei joje susikūrusios bendruomenės savitai formavo šalies migracijos politiką, tačiau tai nėra priežastis nepaisyti tokios politikos reikšmės ar jų palyginimo. Lygybės įteisinimas bei pagrindinių žmogaus teisių gynimas yra tas minimalus standartas, kuriuo grindžiamas piliečių ar atvykėlių įtraukimas. Teigiama, kad atvykėlių atžvilgiu socialinis įtraukimas prasideda vietinėse bendruomenėse.

Gauta 2010 04 20

Priimta 2010 05 14

Literatūra

1. ES Tarybos direktyva 2005/71/EB dėl konkrečios įleidimo trečiųjų šalių piliečiams atvykti mokslinių tyrimų tikslams tvarkos (OL 2005, L 289: 15). Prieiga per internetą: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri...L:2005:289...LT> (žiūrėta 2004 10 22).
2. Carrington, J.; Detragiache, E. 1998. *How Big is the Brain Drain?* International Monetary Fund. Prieiga per internetą: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp98102.pdf> (žiūrėta 2004 10 22).
3. Cervantes, M.; Guellec, D. 2002. *The Brain Drain: Old Myths, New Realities*. OECD. Prieiga per internetą: http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/673/The_brain_drain:_Old_myths,_new_realities.html (žiūrėta 2009 10 22).
4. Connell, R.; Crawford, J. 2007. "Mapping the intellectual labour process", *Journal of Sociology* 43(2): 187–205.
5. Connell, R. 2006. "Reflexive intellectual workers and cultural crisis", *Journal of Sociology* 42(1): 5–23.
6. Docquier, F.; Marfouk, A. 2004. *Measuring the International Mobility of Skilled Workers (1990–2000)*. Bruxelles: Université Libre de Bruxelles. Prieiga per internetą: <http://econ.worldbank.org.org/files/38017wps3381.pdf> (žiūrėta 2009 10 22).

7. *European Migration Network*. 2007. Conditions of Entry. Prieiga per internetą: http://scholar.google.com/scholar?q=European+Migration+Network.+Conditions+of+Entry,+2007.&hl=lt&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar (žiūrėta 2009 10 22).
8. *Lietuvių emigracija: problema ir galimi sprendimo būdai*. 2005. Pilietinės visuomenės institutas.
9. *International Migration Outlook*: Sopemi. 2009. OECD Publishing.
10. Iredale, R. 2001. "The migration of professionals: theories and typologies", *International Migration* 39–5: 7–26.
11. Jucevičienė, P.; Viržintaitė, R.; Jucevičius, G. 2002. *Protų nutekėjimo reiškinys ir jo atspindžio Lietuvos intelektiniame kapitale bruožai: žvalgomasis tyrimas*. Vilnius: Lietuvos mokslo taryba. Prieiga per internetą: <http://www.lmt./DOKUMENTAI/studijos.php> (žiūrėta 2004 10 22).
12. Geoghegan-Quinn, M. SPEECH/10/68. Prieiga per internetą: http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/geoghegan-quinn/headlines/speeches/2010/20100305_innovation_summit_en.htm (žiūrėta 2010 06 15).
13. *Lietuvos mokslininkų gebėjimų ugdymas Lietuvai integruojantis į Europos Sąjungos mokslo infrastruktūrą*. 2008. Ats. red. M. Taljūnaitė. Vilnius: STI.
14. Mikulėnienė, R.; Jucevičius, R. 2000. „Organizacijos intelektinis kapitalas: sandaros ir pagrindinių sąvokų interpretacijos“, *Socialiniai mokslai* 3(24): 65–76.
15. Munk, M. D. 2009. "Transnational investments in informational Capital", *Acta Sociologica* 52(1): 5–23.
16. Palumickaitė, J.; Matuzevičiūtė, K. 2007. „Intelektinis kapitalas ir vertės kūrimas: teorinis aspektas“, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 1(8): 206–211.
17. Portes, A. 2009. "Migration and development: reconciling opposite views", *Ethnic and Racial Studies* 32(1): 5–22.
18. Stankūnienė, V. 1996. *Mobility of Scientists in Lithuania: Internal and External Brain Drain*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology, 151.
19. Swain Carol, M. 2007. *Debating Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. *The Global Competition for Talent. Mobility of the Highly-Skilled*. 2008. OECD Publishing.
21. Užienė, L.; Staliūnienė, J. D. 2009. „Intelektinio kapitalo auditas: samprata, uždaviniai ir realios galimybės“, *Ekonomika ir vadyba* 14: 123–131.
22. Ushkalov, I. G.; Malakha, I. A. 2001. "The "brain drain" as a global phenomenon and its characteristics in Russia", *Russian Social Science Review* 42(5).

MEILUTĖ TALJŪNAITĖ

The dynamics of intellectual capital: interpretations, surveys and models of politics

Summary

The article offers an analysis of the category of intellectual capital, its dimensions and survey traditions from the management and sociological points of view. The article also presents the links of intellectual capital with brain drain in transnational processes. A new sociological tradition of intellectual capital and brain drain surveys in Lithuania appears. The alternative patterns of models of politics and their dimensions are discussed.

Key words: intellectual capital, intellectual capital components, brain drain